

В.І. Качмала
(м. Київ)

ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Завданням цієї розвідки є ознайомлення читача з демографічними змінами, що відбулися на Лівобережній Україні, а саме у Полтавській та Чернігівській губерніях, на початку ХХ ст.

Основной целью данного исследования является ознакомление читателя с демографическими изменениями, произошедшими на Левобережной Украине, а именно в Черниговской и Полтавской губерниях, в начале ХХ века.

The main purpose of this study is to acquaint the reader with the demographic changes in Left-Bank Ukraine, namely, Chernigov and Poltava, in the early twentieth century.

Сьогодні в умовах економічних проблем владі складно реально оцінювати стан та перспективи соціального розвитку українського суспільства. Економіка його перебуває у критичному стані, а населення України прагне бути соціально захищеним; тому демографічна політика держави повинна підсилюватися заходами щодо виходу з цієї кризи. Влада має забезпечувати соціальний захист своїх громадян, а це насамперед — створення нових робочих місць, гідна заробітна плата, кваліфікована медична допомога, якісне безкоштовне навчання тощо.

Невтішною в Україні є й проблема народжуваності. Це передусім пов'язане з тим, що жінки дедалі більше долучаються до економічної діяльності; вони прагнуть зробити кар'єру та, як наслідок, все менше часу залишається в останніх на сім'ю та виховання дітей. «На початку ХХ ст. народжуваність на території сучасної України була однією з найвищих у тогочасній Європі. За деякими даними, на той час покоління батьків заміщалося майже вдвічі більшим поколінням дітей. Зараз спостерігається протилежна ситуація — Україна належить до країн з найнижчим рівнем народжуваності»¹. Соціально-економічний розвиток держави неможливий без демографічного; ці два процеси між собою тісно пов'язані. Влада, відчувши гостроту даної проблеми і погіршення відповідного становища населення, вжила в останні роки низку заходів для виправлення ситуації. Але вони не дадуть бажаного результату без врахування відповідного історичного досвіду, зокрема початку ХХ ст., коли Україна переживала період, багато в чому подібний до сучасного соціально-економічного та демографічного становища. І хоча відповідні чинники тоді та нині були різними, але їх вплив на ці процеси однаковий.

Одним із факторів, що впливав на демографію лівобережного регіону на початку XX ст., був переселенський рух. Після відміни кріпацтва у 1861 р. й до кінця 80-х рр. XIX ст. офіційно переїзд селян було заборонено. Однак, незважаючи на це, він відбувався самовільно. Така ситуація змусила царський уряд законом від 13 липня 1889 р. дозволити даний процес, правда, обмеживши його рядом умов: міграція дозволялася тільки з попереднього дозволу Міністерства внутрішніх справ за узгодженням з Міністерством державного майна, котре завідувало казенними землями.

З огляду на складну ситуацію на початку XX ст. уряд змушений був змінити свою політику в переселенській справі. Після селянських хвилювань 1902 р. він видав закон від 6 червня 1904 р., згідно з яким дозволявся вільний переїзд на окраїни держави. Але більшість селян не могла ним скористатися повною мірою через заборону продавати свої наділи. Якщо вони порушували її, то земля останніх безкоштовно передавалася общині. Зрозуміло, що, не продавши наділу, селяни не мали коштів для переселення.

З початком революції 1905 р. змінилося і ставлення поміщиків до міграційної політики. Створена у 1906 р. Рада об'єднаного дворянства вимагала від уряду розробити указ про вільний вихід з общини та закріплення її землі в приватну власність, щоб мати змогу масово переселяти малоземельних і безземельних селян. Суттєві зміни у відповідну політику були внесені на початку 1906 р. з виданням інструкції «Про порядок застосування закону 6 липня 1904 року». З того часу міграція стала не тільки вільною, але й усіялко заохочувалася (завдяки пільговому проїзду залізницею, кредитній допомозі Селянського земельного банку тощо)². Але недостатнє фінансування призводило до того, що тільки заможні переселенці мали змогу відновити своє господарство на нових землях. За підрахунками М. Чуприни, починаючи з 1893 р., Чернігівська губернія давала одну тисячу переселенців щорічно; ще більше населення виїжджало з Полтавщини³.

Преса того періоду регулярно вміщувала актуальні публікації з цього питання. Наприклад, «Полтавская земская газета» у 1906 р. описувала ситуацію так: «Село Лялінці Золотоніського повіту. Село складається із 600 дворів, що заселяють державні селяни. Не солодке в них життя. Селянська сім'я велика, складається з 10–12 чоловік. Щоб їх прогодувати, потрібно мати щонайменше 6–7 десятин землі. Земля не відпочиває, вона обробляється щорічно — зорюється, виснажується, засмічується. Врожай з 1 дес. не перевищує 8 кіп, а поземельний податок виплачується щорічно по 18 руб. За що ж залишається жити селянину та його сім'ї? Залишаються у нас на селі одні злидні, котрі й женуть селянина на заробітки далеко від рідного дому»⁴.

Реформа 1861 р., знищивши особисту залежність селян від поміщиків, залишила перших, як і раніше, бідними, забитими, прирікши їх на злиденне існування, голод та малоземелля. Селяни Полтавської губернії не були в цьому винятком. Від колишніх наділів відрізали кращі землі (так звані «відрізки»). Вони одержали у середньому 1,9 дес. землі на ревізку душу (на чоловіче населення), тобто найменше порівняно з наділами в інших губерніях Росії.

Тривав процес диференціації: на одному полюсі йшло формування прошарку заможних селян, на другому — найбідніших, безземельних і малоземельних. Наприкінці XIX ст. із 380 460 господарств Полтавської губернії не мали орної землі близько 20% їх, таких, що мали менше 3 десятин, було 26,6%, від 3 до 6 десятин відповідно — 28,3%, від 6 до 9 десятин — 12,2%, від 9 до 20 десятин — 9,8%, від 20 й більше — 2,9%⁵.

Якщо враховувати, що 6 десятин орної землі — мінімум, котрий міг задовольнити потреби середнього селянського господарства у необхідних життєвих засобах, то 3/4 останніх у губернії не були забезпечені нею. Особливо великою нерівномірністю у розподілі землі виділялися Полтавський, Зіньківський, Кобеляцький, Кременчуцький та Золотоніський повіти. Таке становище у селах губернії зберігалось до жовтня 1917 р.⁶ «Полтавская земская газета» в 1906 р. опублікувала лист-звернення селян із селища Демки Золотоніського повіту: «Зараз Дума стоїть осторонь, а всі чекають голоду. З нашого села ходили ходоки до Сибіру, придивлялися до тих земель, усім сподобалося. Навіть чотири сім'ї вже виїхали туди, решта чекають вдома на дозвіл аграрного комітету Державної думи. Якщо із Думи не надійдуть новини про пільги на землю, то ми рішуче заявляємо, що більша третина мешканців нашого села піде до Сибіру, туди, куди раніше відправляли лише злочинців»⁷.

Спочатку головним районом, що колонізувався українськими селянами, були Донська і Кубанська області й Ставропольська губернія. До 1897 р. туди переселилося до 360 тис. їх, що становило 41,5% всіх новоселів⁸. Згодом вони почали переїжджати далі на схід, на неосяжні землі Сибіру, Забайкалля та Далекого Сходу. Перше місце за кількістю переселенців посіла Полтавська губернія, відповідно 319 096 осіб, друге — Чернігівська — 246 067⁹. У 1906 р. лише до Амурської області прибули з Лівобережної України (919 осіб)¹⁰. Згідно із статистичними даними сучасних науковців, за період 1885–1914 рр. з Чернігівської губернії туди переїхала 284 001 особа, з Полтавської — 398 287¹¹.

Т. Полнер писав, що на Далекому Сході 128,1 тис. осіб становили мігранти з Чернігівської губернії, Київщини і Полтавщини. Якщо в Амурській області переважали полтавчани — 29,8%, то у Приморській — чернігівці — 43,2 тис. осіб, або 33,8 відсотка новоселів. Він зазначає: «Без великої помилки можна сказати, що Приморська область являє собою другу Україну зі значною домішкою білорусів. Вони засновують такі поселення, як Дунай, Знам'янка, Самарка, Рокитне, Веселий Кут, Кам'янець-Подільське, Гоголівське, Чернобаївське та багато інших. Ці назви нагадують їм рідну українську землю, свої залишені домівки»¹². Кількість переселенців за вказані роки не була пропорційно однаковою. Відбувалися хвилеподібні сплески, за котрих відсоток мігруючих то підвищувався, то знову різко знижувався. Чисельність їх суттєво зменшилася в роки російсько-японської війни, у період більш-менш економічної стабільності рух переселенців сповільнювався (1901–1905 рр.), а далі, в часи реакції, у пореформеній Росії знову різко зростає (1907–1909 рр.). Цей стрибок знову знизився в роки промислового піднесення з 1910 по 1912 рр. Пік активності міграції припав на 1908 р.; він ще раз засвідчив неефективність аграрної реформи П. Столипіна¹³.

Як правильно зібратися у дорогу, що робити протягом далекого шляху, як поводитися в складних ситуаціях — допомагали книги-довідники, видані Головним переселенським управлінням та Полтавським управлінням по переселенню у 1909 р. Про це повідомляла губернська газета «Полтавские ведомости: «Довідкова книжка для ходаків та переселенців на 1909 р.» дає інструкції, необхідні переселенцям за Урал; інформація містить всілякі довідкові коментарі. Крім того, до довідника ввійшло багато корисних порад для людей, на котрих можуть чатувати різні неприємності; адже чимало переселенців поводять себе досить нерозважливо, засліплені багатством «на нових місцях». Ціна цього видання, до речі, дуже великого за обсягом, — усього 7 копійок. У більшості переселенців уявлення про Сибір було таким, що це країна просторих і плодючих земель, місця там скільки завгодно й на всіх вистачить. Багато хто з переселенців говорив: «Нам тільки дістатися туди, а землю ми самі знайдемо»¹⁴.

Сільське населення неохоче залишало обжиті місця — лише під тиском гострої потреби. Залишаючи батьківщину, мігранти продавали все своє майно: так, хату — за 10–30 руб., коня — за 15–20, корову — за 18–20, землю в середньому — по 50 руб. за одну десятину. За все майно можна було виторгувати близько 500 руб., ці гроші частково або повністю витрачалися на дорогу¹⁵. Допомога земств значно полегшувала ситуацію; про переселенців складалася детальна інформація, що значно спрощувало простеження долі цих людей. Чернігівська відповідна управа почала систематично приймати довідки про кожну особу, що переїжджала. Земське керівництво отримало прохання надавати допомогу мігрантам. Про кожного главу сімейства необхідно було заповнити спеціальні картки з такою інформацією: 1) соціальний стан переселенця (міщанин, козак, селянин); 2) згідно з яким документом відбудеться від'їзд (за перепусткою чи за паспортом); 3) склад сім'ї із зазначенням віку кожного її члена; 4) яким ремеслом вони займалися (вказати суму річного прибутку за останній період); 5) кількість та опис власних будівель (будинок, комора і т. д.); 6) чисельність голів великої й малої рогатої худоби; 7) кількість вуликів (якщо є у наявності); 8) чисельність десятин землі власної; 9) кількість десятин землі орендованої; 10) розмір плати за орендовану землю; 11) заборгованість приватним особам, Селянському поземельному банку, кредитним спілкам, ощадним товариствам; 12) скільки грошей особа буде мати при собі; 13) вказати, кому мігрант продає свою землю та за котрою ціною (стан і місце проживання тієї особи).

За даними Чернігівської землевпорядкувань комісії, станом на 1 грудня 1908 р. виявило бажання їхати в Сибір 53 099 осіб, зокрема у Тобольську область — 1243, Томську — 22 057, Єнісейську — 3 88, Іркутську — 212, Забайкальську — 812, Приморську — 1682, Амурську — 1032, Тургайсько-Уральську — 5734; Акмолінську — 11 827, Семипалатинську — 4221, Семиреченську — 184 особи. В середньому за шість років найбільший відсоток переселенців з Чернігівщини дав Суразький повіт — 1,9% населення в рік. Далі йшли Новгород-Сіверський, Чернігівський та Мглинський повіти. У них відсоток переселенців за рік змінювався в межах 1,1–1,2% останнього, у решті 11 повітах він становив від 0,6% до 0,9% його¹⁶.

Досліджуючи документи, можна помітити, що за 1906–1909 рр. більша частина мігрантів їхали до Сибіру одночасно всією сім'єю. Хоча деякі із них вирушали у дорогу в два (14,7%) й навіть у три (1,1%) етапи. Що спонукало їх до цього? Можливо, страх переселення на далекі невідомі землі або хтось планував повернутися назад. До того ж, може, не всі члени родини могли виїхати одночасно за станом здоров'я (старі батьки, малі діти, хворі родичі) чи планували вигідніше продати майно на батьківщині. Уряд був зацікавлений у тому, щоб люди, які переселилися на нові землі, не поверталися назад¹⁷.

10 серпня 1908 р. в Чернігівській губернській земській управі відбулося засідання стосовно ще одного наболілого питання — необхідності сприяти в допомозі мігрантам, що мають достатню кількість робочих рук. Ситуація склалася так тому, що, за даними перепису 1897 р. на 100 чоловіків Чернігівської губернії припадали 105,5 жінки. Крім того, зменшувалася кількість людей похилого віку, за рахунок котрих зростала чисельність молодших членів сім'ї. Більша їх частина залишалася вдома. На 100 мігрантів у 1909–1911 рр. припадало вже 91,9 жіночої особи, чоловіків від 10 до 17 років — 15,5% переселенців, від 18 до 60 років — 46,3%, від 60 і старших — 2,8%; жінок від 10 до 17 років — 13,7%, від 18 до 60 років — 48,5%, від 60 та старші — 3,4%. Ці зміни пояснювалися тим, що у Сибіру земля надавалася не за чисельністю осіб у родині, а за кількістю чоловіків¹⁸. Для організації господарства на нових місцях переселенцям потрібні були гроші, оскільки вони мали сплатити тамтешній сільській громаді за приписку 25–30 руб. з душі. Таких коштів у більшості не було. Люди їхали сюди з надією мати власну землю, бути справжнім хазяями, але приїхавши, відразу потрапляли у скруту: землі не було, жити ніде, їсти нема чого. Тому багато мігрантів, зазнавши розчарування, поверталися назад. У ті роки по вулицях Томська, Іркутська й інших міст Сибіру блукало багато переселенців, які жебракували. Навіть ті, хто спромігся побудувати житло серед глухої тайги в оточенні природних багатств, не мали певного капіталу, техніки, щоб скористатися останніми. Один із них свою безпорадність описав так: «Землі — хоч удався, лісу — хоч повіся, а хліба — нема»¹⁹. Смертність серед них була величезною — майже 30–40%.

Мігранти писали до депутата Державної думи В. Білоусова: «Що воно в світі робиться? Нехай би ми всі на Україні пропадали з голоду, то, може б, пропали та не всі. А тут доводиться всім вмирати голодною смертю»²⁰. У 1910 р. із 16 168 чернігівських переселенців повернулися 4696 осіб, у 1911 р. відповідно із 8687 — 4933; в 1912 р. — із 4645 — 2171; у 1913-му — із 6029 — 1513; в 1914 р. — із 8014 — 865 осіб. Таким нелегким був шлях до бажаного результату: отримати землю і стати господарем на ній²¹.

Крім віддалених районів Російської імперії, існував шлях до далекої Америки. Його торували насамперед мешканці Чернігівської губернії. На інший континент на тимчасові заробітки їхали чоловіки, тому що дістатися туди з сім'єю було нереально. Місцева преса того часу мало висвітлювала події цієї міграції, однак деякі відомості до людей доходили завдяки тим, хто побував на чужині й скуштував нелегкого заокеанського життя. Селяни привозили додому

гроші, зароблені важкою працею: «Міграційний рух до Америки почав захоплювати сільське населення Чернігівської губернії. Масовий виїзд почався в 1907 році, особливо серед мешканців Суразького повіту. Пропрацювавши там два-три роки, суражець привозив додому у середньому 500–800 руб. чистого прибутку. Щоправда, високі заробітки в Америці пов'язані з непосильною працею на шахтах та металургійних підприємствах, однак люди їдуть туди. «Щоб не робив, аби грошей привіз багато», — говорили селяни. За 1912 р. із Чернігівщини до Америки виїхали 1800 людей. Ще близько 200 перейшли кордон нелегально, без паспортів. Вони дізналися про інший шлях — через Владивосток. Переплативши від 50 до 100 руб. від звичайної суми, селяни без паспортів їхали на північних пароплавах в антисанітарних умовах, без їжі. Часто, щоб заплатити за проїзд, вони наймаються підсобними працівниками, виконуючи чорну роботу. Дорога для них розтягується на довгі місяці. Чому люди вирушають у далекий шлях без паспортів? Тому що вартість паспорта становить 17 руб. 25 коп., чекати його виготовлення потрібно декілька місяців, може, й довше. Деяких людей обдурили, вони довірилися шахраям та заплатили по 30–40 руб., а документа так і не дочекалися»²².

Точної кількості переселенців із Полтавської й Чернігівської губерній на початку XX ст. вирахувати не вдалося, оскільки статистичні матеріали та різні джерела того часу суттєво відрізняються один від одних; багато людей були самовольцями, відомості про них також були хибними. Взагалі, за підрахунками сучасних українських статистиків, повернулися додому близько 78%, що становить 355 134 особи²³.

Перед Першою світовою війною переселенський рух почав згасати; під час неї він майже припинився. Колонізація лише частково допомогла селянам аграрних перенаселених районів Лівобережжя, а саме Полтавської й Чернігівської губерній вирішити питання поліпшення власних соціально-економічних умов і життєвого рівня.

Незважаючи на міграційний рух, складне економічне життя, інші негативні фактори, кількість населення цього регіону невпинно зростала. У 1897 р. все останнє в українських губерніях у складі Російської імперії становило 21 221 789 осіб; перед Першою світовою війною воно збільшилося до 28 014 867. Порівнюючи дані Всеросійського перепису 1897 р. та відомості III подвірно-господарського перепису, що відбувся в Полтавській губернії у 1910 р., спостерігаємо суттєве збільшення в ній кількості населення. За підрахунками радянського вченого-статистика, працівника АН УРСР С. Мінаєва, його природний приріст в Україні до початку Першої світової війни в середньому на рік становив 1,7–1,8%, а у деякі роки досягав навіть 2–2,9%²⁴.

На початку XX ст. у Полтавській і Чернігівських губерніях більшість населення становили жінки. Співвідношення між чоловіками і ними було неоднаковим у різних вікових групах. У дитячому віці чисельність хлопчиків переважала. Так, новонароджених останніх у 1897 р. в Чернігівській губернії було 40 122 особи, дівчаток — 39 666. У середньому віці їх співвідношення поступово змінювалося на користь жінок. Так, у 15–19 років налічувалося — 112 587

дівчат та 100 885 юнаків. Подальша різниця стає ще більшою — у віці 20–24 роки на 84 498 жінок припадало лише 66 952 чоловіки, у віці 30–34 роки відповідно 70 112 і 62 902. Це пов'язане з тим, що жіночий організм був міцнішим, здатним витримувати більші стресові навантаження ніж чоловічий. Негативну роль відіграло й раннє залучення хлопчиків до важкої фізичної праці, що підривало їхнє здоров'я. В жінок — більша тривалість життя; пік смертності у чоловіків наставав після 40 років, а в жінок — після 50. У віці 40–44 роки співвідношення жінок і чоловіків було відповідно таким — 51 494 й 47 737. Подальша картина була подібна. У віці 50–54 роки на 41 354 жінок припадало 35 936 чоловіків²⁵.

В селянських сім'ях народжувалося багато дітей. У 1910 р. на кожний зареєстрований шлюб у Полтавській губернії припадало 5,4 народжень, у Чернігівській — 4,6. Таку закономірність пояснити просто: диездатність господарства вирішальною мірою залежала від наявності робочих рук. Там, де населення села становило переважну більшість усього останнього, природний приріст завжди був більший. В умовах сільського життя додаткові робочі руки цінувалися на вагу золота. Виживали найздоровіші діти. Смертність у 1911–1913 рр. на Лівобережній Україні була досить високою — 2,3 відсотка від усіх новонароджених. За підрахунками дореволюційних статистиків, із 1000 їх у 1890–1899 рр. помирали 204 дитини віком до одного року, а в 1900–1909 рр. завдяки більш-менш рішучим заходам медичних працівників ця кількість знизилася до 190 осіб²⁶. Деякі вчені пов'язували народжуваність із коливаннями врожаїв та цін на хліб, з якістю і кількістю харчування, з фізичними навантаженнями. Знижували її внутрішня політична нестабільність, активний відхід селян на сезонні роботи й масовий міграційний рух.

Порівнюючи склад населення за віком, зазначимо, що лише 12% останнього становили люди старші 50 років. Діти до 14 років становили понад 41 відсоток від усієї його кількості. Найчисленнішою групою було працююче населення віком від 15 до 49 років — майже 47%. Після п'ятдесяти років відсоток працездатних починав різко знижуватися. Це пояснюється тяжкими умовами праці впродовж життя, незадовільним харчуванням, низкою соціальних проблем, економічною незахищеністю. Завдяки високій народжуваності (порівняно із зарубіжними країнами та сусідніми промисловими регіонами) Полтавська і Чернігівська губернії у 1897–1910 рр. мали найвищий коефіцієнт природного приросту населення — 16,9%. Для порівняння: цей же показник у зазначені роки в Європейській Росії становив 16,1%, у Франції — 1,1%, в Англії — 11,7%, у Німеччині — 14,4%²⁷. Незважаючи на низьку тривалість життя й високу смертність, міграцію в інші регіони, населення Лівобережжя кількісно зростало. Мешканцями Полтавщини у 1910 р. вже були 2 881 014 осіб; тобто за 13 років після перепису воно збільшилося на 102 863 чол.

Статистичне бюро Полтавського земства в 1911 р. опублікувало відомості III подвірно-господарського перепису, що відбувся у губернії в 1910 р. У ньому було визначено кількість її мешканців по повітах з поділом на міських та сільських. З усього населення губернії 2 670 145 осіб були селянами, 210 869

осіб — міщанами. Тенденція до збільшення його кількості, завдяки природному приросту та незначному механічному руху зберігалася до Першої світової війни²⁸. В 1914 р. останнє на Полтавщині становило вже 3 150 483 осіб²⁹. Кількість його зростала рівномірно, без особливих сплесків. Міста губернії залишалися провінційними із слаборозвиненою інфраструктурою, чисельно збільшувалися за рахунок переселень мешканців із навколишніх сіл.

Подібною була ситуація і на Чернігівщині. Найбільшими містами там залишалися Ніжин, Чернігів, Новозибків та Конотоп. Мешканцями Чернігова в 1897 р. було 27 716 осіб, у 1907-му — 31 871. У Новозибкові населення в ті роки з 15 362 осіб збільшилось до 19 096. У повітах, навпаки, спостерігалось істотне зменшення його. — Ніжинський повіт у 1897 р. населяло 168 718 осіб, у 1907 р. — 155 625, Глухівський повіт — 142 661 особа в 1897 р., у 1907 р. — 140 686. За 10 років після перепису 1897 р. кількість мешканців губернії зросла більше ніж на 183 тис. осіб і в 1907 р. становила 2 481 373. Ці цифри підтверджувало повідомлення начальника Чернігівського жандармського управління про те, що у губернії в 1907 р. проживали: міських мешканців — 224 116 осіб, селян у повітах — 2 257 257³⁰. Про рівень добробуту населення найкраще свідчить тривалість життя людей. У ґрунтовній статті про рівень останнього в Російській імперії, опублікованій у 1996 р. в журналі Російської академії наук «Отечественная история», американський професор С. Хок визначив середню тривалість життя мешканців Чернігівщини у 33 роки³¹.

У містах Лівобережної України перед Першою світовою війною, за підрахунками А. Хоменка, жінок було більше, ніж чоловіків³². На кожні 100 осіб чоловічої статі в містах Чернігівської губернії припадало 110,78 осіб жіночої. Найбільша різниця була у людей віком від 60 років: на 100 осіб кожної статі припадало 1,82% чоловіків та 2,16% жінок. У повітах така тенденція спостерігалася відповідно від 20 до 29 років: на 100 осіб кожної статі чоловіків — 13,54%, жінок — 15,25%. Найбільшу вікову групу становили діти до 10 років. У містах їхня кількість налічувала — 24,49% хлопців і 24,49% дівчат, по селах — 30,38% перших та 29,17% других. Молодь від 10 до 19 років у містах становила відповідно 22,21% і 23,87%, у селах — 21,80% хлопців та майже однакова кількість дівчат — 21,76%. На людей працездатного віку від 30 до 39 років припадало в містах 12,10% осіб чоловічої статі й 12,13% жіночої, по повітах — відповідно 11,94% та 12,19%³³.

Шлюбний вік міської молоді був значно вищим від шлюбного віку селянської. Це пояснювалося складними матеріальними умовами, частим безробіттям, відсутністю власного житла у місті. Міське чоловіче населення одружувалося у досить зрілому віці — 25–27 років, жінки вступали в шлюб у віці 20–25 років. Перед Першою світовою війною на 1000 душ населення припадало 8,4 шлюбу. В землеробських Полтавській й Чернігівській губерніях існував тісний взаємозв'язок між скороченням рівня шлюбності, зростанням щільності населення й зменшенням кількості землі, котра оброблялася на душу останнього. Зростання аграрного перенаселення чинило значний вплив на кількісне зниження рівня шлюбності³⁴. Оскільки доходність селянських господарств знижувалася, вияви-

лася тенденція до суттєвого збідніння населення. У зв'язку з цим відсоток незаміжніх жінок у віці до 15 років та старше становив у лівобережному регіоні — 36,3%. У містах він був значно вищим — 48,9%.

Економічні зміни призводили до того, що до 20 років більшість молодих людей були неодруженими та незаміжніми. У 20–29 років їх переважна кількість починала створювати сім'ї, в шлюбі перебували 57% чоловіків і 63,2% жінок. Середня тривалість його у мешканців лівобережного регіону була високою: для чоловіків — 25 років 5 місяців, для жінок — 26 років 1 місяць³⁵. За кількості шлюбів Полтавщина та Чернігівщина займали перші місця серед інших губерній Російської імперії. Однак коефіцієнт шлюбності поступово зменшувався й тут. Так, на початку ХХ ст. останній становив у першій 9,5 одружень на тисячу осіб, у другій — 9,2³⁶, а вже перед Першою світовою війною він зменшився в Полтавській губернії до 7,4 особи на тисячу мешканців регіону, у Чернігівській — відповідно до 7,9³⁷. Середній склад сім'ї та Полтавщині становив 5,7 особи, на Чернігівській — 4,6³⁸.

У той період, одружившись, молодь починалась повністю відокремлюватись від батьків³⁹. Поряд з церковним вінчанням у робітничому середовищі траплялися громадянські шлюби, котрі називали в народі «жити на віру». Весілля відбувалося у вигляді вечірки з деякими елементами традиційного українського весілля. В основі взаємовідносин створеної сім'ї була взаємна повага, піклування один про одного. Жінки, щоб якось прожити у місті, разом з чоловіком йшли працювати на виробництво. Вони нерідко розподіляли сімейний бюджет, у той час як у селянських родинах головним розпорядником доходів продовжував залишатися чоловік — батько сімейства⁴⁰. Деякі пари з різних причин взагалі не народжували дітей; така тенденція на початку ХХ ст. збільшувалася з кожним роком. Так, у 1899–1903 рр. бездітні сім'ї в лівобережному регіоні становили 7,7% від загальної кількості родин, у 1904–1908 рр. їх було вже 9,4%, а в 1909–1913 рр. цей показник зріс до 11,3%⁴¹.

Умови проживання і побут городян Полтавської та Чернігівської губерній були не набагато вищими за побут мешканців прилеглих сіл. Такі новітні винаходи, як електричне освітлення, телефон, парове опалення, були розкішно. Житло простих городян на початку ХХ ст. було досить простим. На його архітектуру значно вплинуло сусідство з російськими губерніями. Каркасні чи рублені стіни обмазували глиною й білили. Вікна з віконницями розмальовувалися різними візерунками та орнаментом, розписувалися та фарбувалися грубки та печі. Люди прагнули прикрасити своє житло, намагалися зробити його зручним та досконалим, однак не всім удавалося це зробити у зв'язку з недостатніми матеріальними можливостями⁴².

Таким чином, населення лівобережного регіону після перепису 1897 р. значно зросло, хоча відповідна цифра могла бути значно більшою. Існував ряд чинників, що гальмував цей процес: столипінська аграрна реформа, міграційний рух, захист урядом не лише заможної верхівки села, а всього селянства, несприятливі умови його побуту і праці. Суттєво змінювалися демографічні показники: зростав відсоток неодружених чоловік та жінок, чисельність остан-

ніх значно переважала кількість першого, збільшився вік вступу до шлюбу, народжувалося менше дітей, селяни переходили працювати із сільського господарства в промисловість, ремесло, торгівлю, брали участь у політичному житті. Поряд з економічними змінами відбувалися зміни й у побуті: відносини між членами сімей, подружні взаємини.

---

¹ *Пирожков С.І.* Демографічна криза в Україні: причини та наслідки // Збірник досліджень НАН України та Інституту демографії України. — К., 2003. — С. 7.

² *Горякіна В.С.* Селянський рух у 1907–1914 рр. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 60.

³ *Романцов О.В.* Українці на одвічних землях (XVIII — поч. XXI). В 2-х т. — Т. 2. — К., 2005. — С. 21.

⁴ Полтавская земская газета. — 1906. — № 20. — С.3.

⁵ *Поршинева О.С.* Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. — Москва, 2004. — С. 112.

⁶ *Лось Ф.Є.* Нариси з історії України. Вип. IX: Україна в роки столипінської реакції. — К., 1944.

⁷ О итогах губернской земской статистики // Полтавская земская газета. — 1906. — № 18. — С. 12.

⁸ Українське народознавство. — Л., 1994. — С. 66.

⁹ *Демченко Т.І.* Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів. Випуск 3: Чернігівщина поч. XX ст. (1900–1917 рр.). — Чернігів, 1998. — С. 10.

¹⁰ *Кабузан В.М.* Дальневосточный край в XVII — начале XX вв. (1640–1917 гг.) Историко-демографический очерк. — Москва, 1985. — С. 112.

¹¹ *Резнт О.П.* Україна в імперську добу (к. XIX — поч. XX ст.). — К., 2003. — С. 141.

¹² *Рубакин Н.А.* Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы // Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 53.

¹³ *Демченко Т.І.* Вказ. праця. — С. 14.

¹⁴ Сообщение Полтавского губернского управления о справочных книгах для переселенцев // Полтавские губернские ведомости. — 1909. — № 368. — С. 2.

¹⁵ *Иринин А.М.* Черниговщина: история, естественное и экономическое описание. — Чернигов, 1919. — С. 53.

¹⁶ Черниговская губернская земская управа. Оценочно-статистическое бюро. Переселение из Черниговской губернии 1900–1911 гг. — Чернигов, 1913. — С. 95.

¹⁷ Ціна на землю // Рідний край. — Полтава. — 1909. — № 12. — С. 3.

¹⁸ *Демченко Т.І.* Вказ. праця. — С. 15.

- ¹⁹ Лось Ф.Є. Вказ праця. — С. 73.
- ²⁰ Наша дума // Прогресивна українська політична газета. — 22 березня 1907. — № 1. — С. 4.
- ²¹ Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. — Москва, 1975. — С. 15.
- ²² Черниговская земская неделя. — 1913. — № 33 (25 октября). — С. 3.
- ²³ Краснікова О.М. Фінансове забезпечення переселення селян з України в Сибір і на Далекий Схід після скасування кріпосного права (1861–1917 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 144.
- ²⁴ Мінаєв С.В. Наслідки вселюдного перепису на Україні. — Харків, 1928. — С. 7.
- ²⁵ Мітеров О. Демографічна характеристика сільського населення Чернігівської губернії // Сіверянський літопис. — 2007. — № 7. — С. 119.
- ²⁶ Мінаєв С.В. Вказ. праця — С. 17.
- ²⁷ Каблуков Н.А. Статистика (теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития). — Москва, 1918. — С. 277.
- ²⁸ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). — Ф.707. — Оп. 227. — Спр. 40. — Арк. 86.
- ²⁹ Там само. — Ф. 232. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 218.
- ³⁰ Там само. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 12.
- ³¹ Каюн В. Життєвий рівень непривілейованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки століпінської аграрної реформи // Сіверянський літопис. — 2007. — № 1. — С. 90.
- ³² Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. — Х., 1927. — С. 46.
- ³³ Там само. — С. XI (табл.).
- ³⁴ Наулко В.І. Культура і побут населення України. — К., 1993. — С. 121.
- ³⁵ Там само. — С. 120.
- ³⁶ Рєєнт О.П. Вказ. праця. — С. 187.
- ³⁷ Наулко В.І. Вказ. праця. — С. 121.
- ³⁸ Статистическое бюро Полтавского губернского земства // III Подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1910 г. Итоги по волостям и уездам (по первому подсчету). — Полтава, 1911. — С. 18.
- ³⁹ Українське народознавство. — С. 48.
- ⁴⁰ Там само. — С. 41.
- ⁴¹ Наулко В.І. — Вказ. праця. — С. 190.
- ⁴² Рєєнт О.П. Історія України XIX — поч. XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // УІЖ. — 2007. — № 6. — С. 224.